

Makalenin geliş tarihi: 15.08.2020

1. Hakem rapor tarihi: 06.10.2020

2. Hakem rapor tarihi: 08.10.2020

Kabul tarihi: 28.10.2020

TOKAT MAHMUT PAŞA CAMİİ HAZİRESİ'NDE BULUNAN MEZAR TAŞLARI (Araştırma Makalesi)

Canan HANOĞLU (*)

Öz

Mezar taşlarının maddi kültür varlıklarımız içerisindeki önemi büyüktür. Üzerlerindeki yazılar, süsleme öğeleri ve formları itibari ile bizlere çok şey anlatmaktadırlar. Tarihi ve sanatsal açıdan birer belge niteliğindeki mezar taşları doğa ve insan tahribatına açık olduklarından ve yeteri kadar korunamadıklarından her geçen gün sayıları hızla azalmaktadır. Mezar taşları ile ilgili yapılan çalışmalar son yıllarda artış göstermiş ve Anadolu'nun farklı bölgelerindeki mezar taşları kayıt altına alınarak belgelenmiştir. Ancak hala çok sayıda mezarlık, hazire veya müzede incelenmesi gereken pek çok mezar taşı bulunmaktadır. Bu çalışmada, yapılan araştırmalara bir yenisini daha eklemek adına Tokat il merkezinde yer alan Mahmut Paşa Camii Haziresi'nde bulunan mezar taşları yer almaktadır. Mahmut Paşa Camii, Tokat il merkezinde Behzat Bulvarı Mahmut Paşa Mahallesi'nde yer almaktadır. Kesin tarihini verebilecek her hangi bir kitabesi mevcut olmayan cami adından yola çıkılarak 17. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Caminin güneyinde içinde 17 mezar bulunan bir hazire mevcuttur. Bu mezarların 12'si sanat tarihi açısından önemli mezar taşlarına sahiptir. Geriye kalan 5 mezar ise sanatsal değeri olmayan baş taşlarıyla veya mezar yerini belirleyen taşlarla çevrelendiğinden değerlendirmeye alınmamıştır. Mahmut Paşa Camii Haziresi'nde Bulunan Mezar Taşları konulu bu çalışmada, hazirede bulunan 12 mezara ait baş ve ayak taşları incelenerek, analiz edilip değerlendirilmiş ve dönemi içerisindeki yeri vurgulanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tokat, Mahmut Paşa Cami, Mezar Taşı, Hazire, Süsleme.

*) Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Türk-İslam Sanatları Ana Bilim Dalı
(e-posta: canan.hanoglu@gop.edu.tr). ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9121-8683>

Grave Stones in the Graveyard of Tokat Mahmut Pasha Mosque

Abstract

Grave stones have an important place in our material cultural assets. Inscriptions on them reveal a lot in terms of their decorative elements and forms. Since grave stones, which are historical and artistic documents, are vulnerable to nature and human-related destruction and because they are not sufficiently protected, their numbers are rapidly decreasing day by day. Studies on grave stones have increased in recent years and grave stones from different parts of Anatolia have been recorded and documented. However, there are still many grave stones that need to be examined in many cemeteries, graveyard (small graveyards in the yard of historical buildings), or museums. This study contributes to the existing studies by focusing on grave stones in the graveyard of Mahmut Pasha Mosque located in the center of Tokat city. Mahmut Pasha Mosque is located on Behzat Avenue in Mahmut Pasha neighbourhood, which is the central area of Tokat. This mosque, which does not have an epitaph to indicate its exact history, by the way from the name of the mosque is dated back to 17. century. There is a graveyard containing seventeen graves on the south of the mosque. Twelve of these graves hold a significant place in terms of history of art. The remaining 5 graves were not evaluated because they were surrounded by head stones of no artistic value or stones surrounding the grave. In this study about the grave stones in graveyard of Mahmut Pasha Mosque, headstones and footstones belonging to the 12 graves have been examined and their significance for their historical period have been revealed.

Keywords: Tokat, Mahmut Pasha Mosque, Grave Stones, Graveyard, Ornament.

1. Giriş

Tarih boyunca çeşitli beyliklerin, devletlerin ve imparatorlukların yaşam alanı olan Tokat, (Gökbilgin, 1979; Yavi, 1986; Açikel, 2012; Asarkaya (Cinlioğlu), 2019) “1071 Malazgirt Meydan Muharebesi’nden sonra Türk hâkimiyetine geçmiş ve sırasıyla Danişmentli, Selçuklu, İlhanlıların Anadolu umumi valileri Kadı Burhaneddin Ahmet’in hükümrانlığını takiben 1392’de Osmanlılara tabii olmuştur” (Aksulu ve Kuntay, 2013, s.42). Tüm bu medeniyetler ve medeniyetleri ortaya koyan toplumlar yok olup giderlerken geride yaşanmışlığın izleri olarak somut eserler bırakmışlardır. Tokat’ta bu medeniyetlerden kalma cami, medrese, mescit, han, zaviye, köprü, hamam, çeşme, türbe, geleneksel konut ve mezar taşı gibi pek çok eser bulunmaktadır (Gündoğdu vd., 2006; T.C. Tokat Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2010; Seçgin, 2012; Aksulu ve Kuntay, 2013). Tokat’ın zengin tarihi geçmişinin izlerini sunan tüm bu eserler arasında önemli bir yere sahip olan mezar taşları çalışmamızın konusunu oluşturmaktadır.

Mezar ve mezar taşı yapma geleneği tarih öncesi devirlere kadar uzanan bir geçmişe sahiptir. İslamiyet’ten önceki dönemlerde kurgan şeklindeki mezarların ve mezar taşı olarak nitelendirilen taşların varlığı bilinmektedir. İslamiyet’ten sonra da yapılmaya devam

eden mezar yapıları ve mezar taşları özellikle Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı döneminde gelişerek geniş uygulama alanları bulmuştur (Saraçoğlu, 1950; Haseki, 1976; Karamağaralı, 1992; Başkan, 1996; Laqueur, 1997; Çoruhlu, 1998; Karamürsel 2002; Belli, 2002). Mezar taşları yapıldıkları dönemin, yerin, toplumun tarihi, edebi ve sanatsal özelliklerini üzerinde yansıtan belge niteliğindeki tarihi eserlerdir. Anadolu coğrafyasının hemen her yerinde Türk-İslam geleneğini yansıtan mezar taşı örnekleri görülmektedir. Yaptığımız araştırmalar neticesinde Tokat il merkezi, ilçeleri ve köylerinde çok sayıda tarihi mezar taşının olduğu anlaşılmıştır. Karamağaralı, “Tokat’ın zengin bir mezar taşı koleksiyonuna sahip merkezlerden biri” (Karamağaralı, 1992, s.10) olduğunu belirtmektedir. Tokat mezar taşları ile ilgili birkaç önemli çalışma dışında (Karamağaralı, 1970; Demir, 2008; Türklü, 2010, Yazar vd., 2015) etraflıca bir çalışma yapılmamıştır. Tokat ilinde bulunan tarihi mezarlıklar ve mezar taşlarını tespit etmek ve bu taşların Türk-İslam sanatındaki yerlerini ve önemlerini saptamak adına başlattığımız çalışmalarımız devam etmektedir.

Bu çalışma, Tokat Merkez, Mahmut Paşa Camii Haziresi’nde yer alan mezar taşlarını konu almıştır. Tokat Mahmut Paşa Cami ve süslemeleri ile ilgili daha önceden yapılmış çalışmalar mevcuttur, fakat caminin haziresi ile ilgili bugüne kadar yapılmış detaylı bir çalışma bulunmamaktadır. Bu vesileyle hazire ve içindeki mezar taşlarının ele alınıp incelenmesi ve tanıtılması önem arz etmektedir.

Mezar taşlarını incelemeye geçmeden önce cami ve hazire hakkında kısa bir bilgi vermekte fayda vardır (**Fotoğraf 1**).

Mahmut Paşa mahallesinde yer alan caminin kitabesi bulunmamaktadır. Camiye adını veren Mahmut Paşa ismine dayanarak yapı 17. yüzyıla tarihlenmektedir (Uysal, 1987). Kareye yakın dikdörtgen planlı yapı içten düz ahşap tavanla, dıştan kiremit kaplı kırma çatıyla örtülüdür.

Kuzey cephede yer alan yamuk biçimli son cemaat yeri sonradan eklenmiştir (Gündoğdu vd., 2006). Sekizgen kaideli, silindirik gövdeli, tek şerefeli minaresi kuzey-batı köşede yer almaktadır.

Yapı günümüzde, kuzey ve doğu cephelerinde moloz taş, batı cephesinde almalı ve güney cephede hem almalı hem de moloz taş duvar örgü tekniği ile karşımıza çıkmaktadır. Duvarlardaki malzeme farklılığı yapının çeşitli dönemlerde onarım geçirdiğine işaret etmektedir. Batı cephenin tamamında ve güney cephenin batıya yakın olan bölümünde görülen almalı duvar tekniğinin yapının orijinal duvar örgüsü olduğu görüşü (Uysal, 1987) akla yatkındır. Her bir cephede ikisi altta ikisi üstte olmak üzere dörder pencere açıklığı yer almaktadır.

Caminin çıkatkâri ahşap tavanı, tavanda, kadınlar mahfilinde ve minberde görülen ahşap üzerine kalemişi süslemeleri oldukça dikkat çekicidir (Atak, 2015).

Hazire, caminin güneyinde mihrap duvarı önünde yer almaktadır (“Türk-İslam mezarlarının toplu olarak bulunduğu mekânlar kabristan, mezarlık, mezaristan gibi isimlerle anılmaktadır” (Arseven, 1950, s.1315). “Cami, türbe, tekke gibi yapıların bahçesinde

bulunan çevresi duvar ya da parmaklıklarla çevrili mezarlıklara ise hazire denilmektedir” (Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, 1997, s.773)). Hazire, doğu yönünde yüksekçe bir duvar, batı yönünde ise demir korkuluklarla sınırlandırılmıştır. Hazirenin güneyinde tuvalet ve abdest alma musluklarının yer aldığı, sonradan yapılmış bir mekân bulunmaktadır. Yamuk dikdörtgen planlı olan hazirede 17 mezar bulunmaktadır (**Çizim 1**), (**Fotoğraf 2**). Çalışmamızda bu 17 mezardan sanat tarihi açısından dikkate değer mezar taşlarına sahip olan 12 mezar değerlendirmeye alınmıştır. Hazirede ilk olarak 2013 ve ardından 2017 yıllarında alan çalışmaları yapılmış fakat bilimsel bir yayın olarak hazırlama fırsatı bulunamamıştır. Son olarak 2019 ve yakın tarihlerde yapılan alan çalışmaları neticesinde mevcut çalışmalar yeniden gözden geçirilip, güncellenerek bu makale hazırlanmıştır. Mezar taşları tüm yönleriyle ele alınarak ve kronolojik sıra takip edilerek tek tek tanıtılmaya çalışılmıştır. Tarihleri aynı olan taşlar için alfabetik sıralama yapılmıştır.

Araştırma Etiği

Bu çalışma, Türk İslam Sanatları alanında Osmanlı Dönemi mezar taşları üzerine hazırlanmış özgün bir çalışmadır. Mezar taşları alanında yapılan çalışmalara bir yenisini daha eklemek ve ilgili haziredeki mezar taşlarını belgelemek adına yapılan bu araştırmanın arazi ve literatür çalışmaları gibi tüm aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davranılmaya çalışılmıştır. Detaylı bir alan çalışması yapılmış, ilgili hazirede yer alan mezar taşları üzerinde temizlik, ölçü, fotoğraf çekimi gibi çalışmalar tamamlanmış, literatür çalışmaları, kitabe okuma ve yazma işlemleri, çizimler titizlikle yapılmıştır. Çalışma kapsamında başvuru kaynaklardan alınan tüm alıntılar için kaynak gösterilmiş, mevcut veriler ise objektif bir şekilde yorumlanmaya çalışılmıştır.

2. Mahmut Paşa Camii Haziresi Mezar Taşları

Mezar No.: 1

Fotoğraf No.: 3, 3a

Çizim No.: 2, 2a

Kimliği: Emine Hatun (Hacı Mehmed Bey Efendi eşi)

Tarihi: H. 1295/ M. 1878

Boyutları: **Baş Taşı:** **Gövde:** 100x30-27x16(8-8) cm.

Ayak Taşı: **Gövde:** 80x27-24x9 cm.

Mezar Ölçüleri: **Dıştan dışa:** 182x85x10 cm.

Kitabe Metni:

1-Hüve'l-Hallâku'l-Bâki
 2-Mağfîret kıl beni yâ Rabbi Yezdân
 3-Bi-Hakk-ı arş-ı a'zam nûr-ı Kur'ân
 4-Gelüb kabrim ziyâret iden ihvân
 5-İde rûhuma bir Fâtîha ihsân
 6-Mütekaidinden kaimmakam Hacı
 7-Mehmed Bey Efendi halîlesi
 8-Emine Hatun rûhiyçün
 9-El-Fâtîha sene 1295

هو الخلاق الباقي
 مغفرت قيل بني يا رب يزدان
 بحق عرش اعظم نوري قران
 كلوب قبرم زيارت ايدن اخوان
 ايدہ روحہ بر فاتحہ احسان
 متقاعدیندن قائمقام حاجی
 محمد بک افندی حلیله سی
 امینہ خاتون روحیچون
 الفاتحہ سنہ ۱۲۹۵

İşleniş Tekniği: Kabartma

Durumu, Form ve Süsleme Özellikleri: Şahideli çerçevesi mezar tipinde olan, baş ve ayak şahidesinden oluşan bu örnekte dikdörtgen prizmal gövdeli şahideler, çerçevesi mezar yapısının iki ucuna yerleştirilmiştir. Mezarın yeri yanlış çevrenmiştir, bu nedenle baş taşı yanlış yerde kalmıştır.

Baş şahide mermer malzemeden yapılmıştır. Form olarak sivri kemer biçiminde sonlandırılmış ve yukarıdan aşağıya doğru daralan düşey dikdörtgen prizmal bir gövdeye sahiptir. Baş şahidenin mezar dışına bakan yüzeyinde yer alan dokuz satırlık kitabesi, sülüs hatla düz bir şekilde yazılmış ve kitabenin tüm satırları yatay dikdörtgen kartuşlarla çevrenmiştir.

Ayak şahide küfeki taşından yapılmıştır. Form olarak sivri kemer biçiminde sonlandırılmış ve yukarıdan aşağıya doğru daralan düşey dikdörtgen prizmal bir gövdeye sahiptir. Şahide üzerinde herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır.

Mezar No.: 2**Fotoğraf No.:** 4, 4a**Çizim No.:** 3, 3a**Kimliği:** Ayşe Hatun (Hacı Mehmed Ağa'nın cariyesi ?)**Tarihi:** H. 3 Rabi'u'l-ahir 1306/ M. 7 Aralık 1888**Boyutları:** Baş Taşı: Gövde: 91x28x12 cm.**Ayak Taşı:** Gövde: 58x20-18x10 cm.**Mezar Ölçüleri:** Dıştan dışa: 190x80x20 cm.

Kitabe Metni:

- 1-Hüve'l-Hallâku'l-Bâki
- 2-Gelüb kabrim ziyaret iden ihvân
- 3-Ruhuma Fâtîha ihsan
- 4-Mütekaid kaimmakam el-Hâc Mehmed
- 5-Ağa'nın azatlı? câriyesi? Ayşe
- 6-Hatun rûhuna el-Fâtîha
- 7-Fî 3 R. sene 1306

هو الخلاق الباقي
كلوب قبرم زيارت ايدن اخوان
روحمه فاتحه احسان
متقاعد قائمقام الحاج محمد
اغانك از اتلى جاريه سى عايشه
خاتون روحنه الفاتحه
فى ٣ ر سنه ١٣٠٦

İşleniş Tekniği: Kabartma

Durumu, Form ve Süsleme Özellikleri: Şahideli çerçeveli mezar tipinde olan, baş ve ayak şahidesinden oluşan bu örnekte dikdörtgen prizmal gövdeli şahideler, çerçeveli mezar yapısının iki ucuna yerleştirilmiştir.

Baş şahide küfeki taşından yapılmıştır. Form olarak sivri kemer biçiminde sonlandırılmış düşey dikdörtgen prizmal bir gövdeye sahiptir. Baş şahidenin mezar dışına bakan yüzeyinde yer alan yedi satırlık kitabesi, sülüs hatla düz bir şekilde yazılmış ve kitabenin tüm satırları yatay dikdörtgen kartuşlarla çevrelenmiştir. Gövde yüzeyinde doğa şartlarından kaynaklı tahribatlar mevcuttur.

Ayak şahide mermer malzemeden yapılmıştır. Form olarak yuvarlak kemer biçiminde sonlandırılmış ve yukarıdan aşağıya doğru daralan düşey dikdörtgen prizmal bir gövdeye sahiptir. Gövdeden üst bölüme geçişte kenarlarda yer alan iç bukey kavislerle şahideye hareket katılmıştır. Şahide üzerinde herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır. Üst bölümünde ve gövde kenarlarında yer yer kırıklar mevcuttur. Bu taşın orijinal ayak taşı olmadığı ve sonradan eklendiği malzeme ve form farklılığından anlaşılmaktadır.

Mezar No.: 3**Fotoğraf No.:** 5**Çizim No.:** 4**Kimliği:** Ocaklı oğlu İsmail Ağa**Tarihi:** H. 1307/ M. 1889-90**Boyutları:** Baş Taşı: Gövde: 50x26-24x15(6-9) cm.**Boyun:** 7x48-46 **Başlık:** 15x63-48 cm.**Ayak Taşı:** Gövde: 35x30-44-50x3 cm.**Mezar Ölçüleri:** Dıştan dışa: 185x80x15 cm.

Kitabe Metni:

1-Fî sene 1307	فی سنه ۱۳۰۷
2-Hüve'l-Hallâku'l-Bâki	هو الخلاق الباقي
3-Ah ile zar firkatle tazeliğime doymadım	آه ایله زار فرقتله تازه لکمه طویمدم
4-Çün ecel peymanesi dolmuş murad almadım	چون اجل پیمانه سی طولمش مراد المدم
5-Hasreta fani cihanda tul ömür sürmedim	حسرتا فانی جهانده طول عمر سورمدم
6-Occaklı oğlu İsmail Ağa ruhuna Fâtiha	اوجاقلی اوغلی اسماعیل اغا روحنه فاتحه

İşleniş Tekniği: Kabartma

Durumu, Form ve Süsleme Özellikleri: Şahideli toprak mezar tipinde olan, baş ve ayak şahidesinden oluşan bu örnekte dikdörtgen prizmal gövdeli şahideler, doğrudan top-
rağa yerleştirilmiştir. Mezarın çevresi irili ufaklı taşlarla sınırlandırılmıştır.

Baş şahide mermer malzemeden yapılmıştır. Form olarak başlıklı ve yukarıdan aşağıya doğru daralan düşey dikdörtgen prizmal bir gövdeye sahiptir. Baş şahidenin mezar dışına bakan yüzeyinde yer alan kitabesi tâ'lik hatla yazılmıştır. Altı satırlık kitabenin ilk satırı boyun kısmı üzerinde yer alan tarih ibaresi ile başlamaktadır. Bu bölüm düz bir şekilde yazılmıştır. Aşağıya doğru devam eden diğer beş satır sağdan sola doğru yüksele-
rek eğimli bir şekilde yazılmıştır ve yazılar eğimli dikdörtgen kartuşlarla çevrelenmiştir. Kalın ve silindirik bir boyun kısmı bulunan mezar taşı fes başlıkla sonlandırılmıştır. Fes; II. Abdülhamit dönemi fes formu olan Hamidiye kalıplı fes formundadır.

Ayak şahide siyah taş malzemeden yapılmıştır. Sivri kemer formu verilemeye çalışılmış şahide, mezarı sınırlamak için sonradan ekleme bir parçadır.

Mezar No.: 4**Fotoğraf No.:** 6, 6a, 6b**Çizim No.:** 5**Kimliği:** Fatma Hanım(Mülâzım Mehmed Naci Efendi annesi)**Tarihi:** H. 1308/ M. 1890-91**Boyutları:** **Baş Taşı:** Gövde: 67x17-15-18-16x6-10 (7-3) cm.**Ayak Taşı:** Gövde: 10-22x24-25x11 (5-6) cm.**Mezar Ölçüleri:** Dıştan dışa: 185x90x10 cm.

Kitabe Metni:

1-Olmuş idim hasta bulmadım sıhhat
 2-Ecel geldi bana vermedi mühlet
 3-Gelüb kabrim ziyâret iden ümmet
 4-İdeler rûhuma bir Fâtîha himmet
 5-Mülâzım Mehmed Naci Efendi vâlideşi
 Fatma Hanım
 6-Fî sene 1308

اولمش ایدم خسته بولدم صحت
 اجل کلدی بکا ویرمدی مهلت
 کلوب قبرم زیارت ایدن اُمت
 ایده لر روحمه بر فاتحه همت
 ملازم محمد ناجی افندی والده سی
 فاطمه خانم
 فی سنه ۱۳۰۸

İşleniş Tekniği: Kabartma

Durumu, Form ve Süsleme Özellikleri: Şahideli toprak mezar tipinde olan, baş ve ayak şahidesinden oluşan bu örnekte dikdörtgen prizmal gövdeli şahideler, doğrudan top-
 rağa yerleştirilmiştir. Mezarın çevresi irili ufaklı taşlarla sınırlandırılmıştır.

Baş şahide mermer malzemeden yapılmıştır. Form olarak yuvarlak kemerli yukarıdan aşağıya doğru daralan düşey dikdörtgen prizmal bir gövdeye sahiptir. Gövdeden üst bölüme geçişte kenarlarda yer alan iç bükey kavislerle şahideye hareket katılmıştır. Baş şahidenin mezar dışına bakan yüzeyinde yer alan altı satırlık kitabesi tâ'lik hatla sağdan sola doğru yükselerek eğimli bir şekilde yazılmıştır. Kitabenin tüm satırları eğimli dikdörtgen kartuşlarla çevrelenmiştir. Taşın üst bölümünde kırıklar mevcuttur.

Ayak şahide mermer malzemeden yapılmıştır. Kırık durumda olduğundan formu hakkında net bir bilgi verilememektedir. Mezarı sınırlamak için sonradan ekleme bir parçadır. Üzerinde herhangi bir süsleme unsuru yoktur.

Mezar No.: 5**Fotoğraf No.:** 7, 7a, 7b**Çizim No.:** 6, 6a**Kimliği:** Hacı Muhammed Bey**Tarihi:** H. 1308/ M. 1890-91**Boyutları: Baş Taşı: Gövde:** 90x29-27x11 (8-3) cm.**Boyun:** 10x53-52 **Başlık:** 16x70-50 cm.**Ayak Taşı: Gövde:** 104x24-21x13(6-7) cm.**Mezar Ölçüleri: Dıştan dışa:** 215x60x10 cm.

Kitabe Metni:

1-Hüve'l-Hallâku'l-Bâki
 2-Mağfîret kıl beni yâ Rabbi Yezdân
 3-Bi-Hakk-ı arş-ı azam nûr-ı Kur'ân
 4-Gelüb kabrim ziyâret iden ihvân
 5-İdeler ruhuma bir Fâtiha ihsân
 6-Mütekaid kaimmakam el-Hâc Muhammed
 Bey
 7-Rûhiyçün el-Fâtiha
 8-Fî sene 1308

هو الخلاق الباقي
 مغفرت قيل بني يا رب يزدان
 بحق عرش اعظم نوري قران
 كلوب قبرم زيارت ايدن اخوان
 ايدہ لر روحمہ بر فاتحہ احسان
 متقاعد قائمقام الحاج محمد
 بك
 روحیچون الفاتحہ
 فی سنہ ۱۳۰۸

İşleniş Tekniği: Kabartma

Durumu, Form ve Süsleme Özellikleri: Şahideli çerçeveli mezar tipinde olan, baş ve ayak şahidesinden oluşan bu örnekte dikdörtgen prizmal gövdeli şahideler, çerçeveli mezar yapısının iki ucuna yerleştirilmiştir.

Baş şahide mermer malzemeden yapılmıştır. Form olarak başlıklı ve yukarıdan aşağıya doğru daralan düşey dikdörtgen prizmal bir gövdeye sahiptir. Baş şahidenin mezara bakan yüzeyinde yer alan sekiz satırlık kitabesi, tâ'lik hatla sağdan sola doğru yükselerek eğimli bir şekilde yazılmıştır. Serlevha yazısı boyun kısmı üzerinde yer alan dikdörtgen bir kartuşla çevrelenmişken, tarihin yer aldığı son satır orta noktada aşağıya doğru sivriltilmiş yay biçimde bir kartuşla çevrelenmiştir. Arada kalan diğer satırlar ise sağdan sola yükselen eğimli dikdörtgen kartuşlarla çevrelenmiştir. Kalın ve silindirik bir boyun kısmı bulunan mezar taşı fes formunda bir başlıkla sonlandırılmıştır.

Ayak şahide mermer malzemeden yapılmıştır. Form olarak sivri kemer biçiminde sonlandırılmış ve yukarıdan aşağıya doğru daralan düşey dikdörtgen prizmal bir gövdeye sahiptir. Şahide üzerinde herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır.

Mezar No.: 6**Fotoğraf No.:** 8**Çizim No.:** 7**Kimliği:** Hafize Hanım (Hacı Muhammed Bey'in eşi)**Tarihi:** H. 1308/ M. 1890-91**Boyutları:** Baş Taşı: Gövde: 60x25-23x12 cm.**Alınlık:** 24x11-23-27x12 cm.**Ayak Taşı:** Gövde: 30-25x13x20 cm.**Mezar Ölçüleri:** Dıştan dışa: 190x60 cm.

Kitabe Metni:

1-Hüve'l-Hallâku'l-Bâki	هو الخالق الباقي
2-Dikkat eyle şu mezarım taşına	دَقَّتْ ايله شو مزارم طاشنه
3-Gafil olma aklını al başına	غافل اولمه عقلنی ال باشنه
4-Salınub gezer iken neler geldi başıma	صالینوب کزر ایکن نلر کلدی باشمه
5-Akıbet turâb oldum taş dikildi başıma	عاقبت تراب اولدم طاش دیکلدی باشمه
6-Hacı Muhammed Bey'in halilesi Hafize Hanım	حاجی محمد بک حلیله سی حفیظه خانم
7-Rûhiyçün el-Fâtiha	روحیچون الفاتحه
8-Fî sene 1308	فی سنه ۱۳۰۸

İşleniş Tekniği: Kabartma

Durumu, Form ve Süsleme Özellikleri: Şahideli toprak mezar tipinde olan, baş ve ayak şahidesinden oluşan bu örnekte şahideler, doğrudan toprağa yerleştirilmiştir.

Baş şahide mermer malzemeden yapılmıştır. Form olarak sivri kemer biçiminde sonlandırılmış, alınlıklı ve yukarıdan aşağıya doğru daralan düşey dikdörtgen prizmal bir gövdeye sahiptir. Baş şahidenin mezara bakan yüzeyinde yer alan sekiz satırlık kitabesi, tâ'lik hatla sağdan sola doğru yükselerek eğimli bir şekilde yazılmıştır. Kitabenin serlevha satırı ve aşağıya doğru devam eden diğer altı satırı sağdan sola doğru yükselen eğimli dikdörtgen kartuşlarla çevrelenmiştir. Tarihin yer aldığı son satır orta noktada aşağıya doğru sivriltilmiş oval biçimde bir kartuşla çevrelenmiştir.

Gövdenin üst kısmı kitabe metninden bağımsız bir alan olarak değerlendirilmiştir. Bitkisel motiflerle hareketlendirilen bu alan alınlık görünümündedir. Alınlık, alt bölümde ortasında dört yapraklı küçük bir çiçek ve yaprakların yer aldığı motif ve bu motifin üst kısmından her iki tarafa simetrik olarak dağılan stilize yaprak motifleri ile hareketlendirilmiştir.

Ayak şahide beyaz taş malzemeden yapılmıştır. Sivri kemer formu verilemeye çalışılmış şahide, mezarı sınırlamak için sonradan ekleme bir parçadır.

Mezar No.: 7

Fotoğraf No.: 9

Çizim No.: 8

Kimliği: Halil Rifat Efendi (Caniklizâde Hacı Ağa torunu)

Tarihi: H. 1308/ M. 1890-91

Boyutları: Baş Taşı: Gövde: 50x21-20-15x9 cm.

Boyun: 6x36-35 **Başlık:** 14x52-44 cm.

Ayak Taşı: 22x24-24x9 cm.

Mezar Ölçüleri: Dıştan dışa: 175x90x20 cm.

Kitabe Metni:

1-Ecel peymânesi doldu
 2-Gül-i nâdîdemiz soldu
 3-Canıklizâde Hacı
 4-Ağa hafîdi Halil
 5-Rifat Efendi rûhuna
 6-El-Fâtiha sene 1308

اجل پیمانہ سی طولدی
 کلی نادیدہ مز صولدی
 جانیکلی زادہ حاجی
 اغا حفیدی خلیل
 رفعت افندی روحنه
 الفاتحه سنہ ۱۳۰۸

İşleniş Tekniği: Kabartma

Durumu, Form ve Süsleme Özellikleri: Şahideli toprak mezar tipinde olduğu düştürülen, baş ve şahidesinden oluşan bu örnekte dikdörtgen prizmal gövdeli baş şahide, hazirenin doğu duvarına dayalı bir şekilde durmaktadır. Ayak şahide ise olması gerektiği gibi doğrudan toprağa yerleştirilmiştir. Mezarın çevresi irili ufaklı taşlarla sınırlandırılmıştır.

Baş şahide mermer malzemeden yapılmıştır. Form olarak başlıklı ve yukarıdan aşağıya doğru daralan düşey dikdörtgen prizmal bir gövdeye sahiptir. Baş şahidenin ön yüzeyinde yer alan ve altı satırdan oluşan kitabesi, sülüs hatla düz bir şekilde yazılmış ve kitabenin tüm satırları yatay dikdörtgen kartuşlarla çevrelenmiştir. Kalın ve silindirik bir boyun kısmı bulunan mezar taşı fes başlıkla sonlandırılmıştır. Fes; II. Abdülhamit dönemi fes formu olan Hamidiye kalıplı fes biçimindedir.

Ayak şahide küfeki taşından yapılmıştır. Kırık durumda olduğundan formu hakkında net bir bilgi verilememektedir. Mezarı sınırlamak için sonradan ekleme bir parçadır.

Mezar No.: 8**Fotoğraf No.:** 10,10a**Çizim No.:** 9, 9a**Kimliği:** Hayriye Hanım (Mehmed Bey kızı)**Tarihi:** H. 27 Cemaziye'l-evvel 1308/ M. 8 Ocak 1891**Boyutları: Baş Taşı: Gövde:** 80x27x13 cm.**Alınlık:** 35x17-30-32x13 cm.**Ayak Taşı: Gövde:** 108x22-20x10 (6-4) cm.**Mezar Ölçüleri: Dıştan dışa:**185x88x10 cm.

Kitabe Metni:

1-Hüve'l-Hallâku'l-Bâki	هو الخلاق الباقي
2-Cihan bağında açıldım gül nur (...)	جهان باغنده اچلدم گل نور...
3-Erişdi nâgehân ebâ ve hayranı eyledi imhâ	ایرشدی ناکهان ابا وخیرانی ایلدی امحا
4-Almadan dünya muradın görmeden zevk sürür	المه دن دنیا مرادن کورمدن ذوق سرور
5-Genc iken peyk-i ecel geldi dedi (...)	کنج ایکن پک اجل کلدی دیدی ...
6-İrci'î emrine lebbeyk zenle çün mürğ-i rûh	ارجعی امرینه لیبیک زنله چون مرغ روح
7-Eyledi pervaz-ı kafesden gitdi ilâ dârü'l- bekâ	ایلدی پرواز قفسدن کتدی الی دار البقا
8-Kaimmakam-ı cây Mehmed Bey kerimesi Hayriye Hanım rûhuna Fâtîha	قائمقام جای محمد بک کریمه سی خیریه خانم روحنه فاتحه
9-Fî 27 Ca. sene 1308	فی ۲۷ جا سنه ۱۳۰۸

İşleniş Tekniği: Kabartma

Durumu, Form ve Süsleme Özellikleri: Şahideli çerçeveli mezar tipinde olan, baş ve ayak şahidesinden oluşan bu örnekte dikdörtgen prizmal gövdeli şahideler, çerçeveli mezar yapısının iki ucuna yerleştirilmiştir. Mezarın çevresi irili ufaklı taşlarla sınırlandırılmıştır.

Baş şahide mermer malzemeden yapılmıştır. Form olarak sivri kemer biçiminde sonlandırılmış, alınlıklı ve düşey dikdörtgen prizmal bir gövdeye sahiptir. Baş şahidenin mezara bakan yüzeyinde yer alan ve dokuz satırdan oluşan kitabesi, tâ'lik hatla sağdan sola doğru yükselerek eğimli bir şekilde yazılmıştır. Kitabenin serlevha satırı ve aşağıya doğru devam eden diğer yedi satırı sağdan sola doğru yükselen eğimli dikdörtgen kartuşlarla çevrelenmiştir. Tarihin yer aldığı son satırın çerçevesi ise orta noktada aşağıya doğru sivriltilmiş yay biçimde, aşağıya doğru taşkın olarak sonlandırılmıştır.

Gövdenin üst kısmı kitabe metninden bağımsız bir alan olarak değerlendirilmiştir. Bitkisel motiflerle hareketlendirilen bu alan alınlık görünümündedir. Alınlık, alt bölümde ortasında üç küçük çiçek ve yaprak motiflerinin yer aldığı girland motifi ve motifin üst kısmından her iki tarafa simetrik olarak dağılan ve aşağıya doğru sarkan stilize yaprak motifleri ile hareketlendirilmiştir.

Ayak şahide mermer malzemeden yapılmıştır. Form olarak sivri kemer biçiminde sonlandırılmış ve yukarıdan aşağıya doğru daralan düşey dikdörtgen prizmal bir gövdeye sahiptir. Şahide üzerinde herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır.

Mezar No.: 9

Fotoğraf No.: 11, 11a

Çizim No.: 10, 10a

Kimliği: Emine Hanım (Hacı Mehmed Bey kız torunu Hayriye Hanım kızı)

Tarihi: H. 6 Şa'ban 1309/ M. 6 Mart 1892

Boyutları: Baş Taşı: Gövde: 41x18-17x10 cm.

Alınlık: 17x11-18-18-x7 cm.

Ayak Taşı: Gövde: 27x25x11(7-6) cm.

Mezar Ölçüleri: Dıştan dışa: 175x95x20 cm.

Kitabe Metni:

1-Hüve'l-Hallâku'l-Bâki	هو الخلاق الباقي
2-(...silik)	...
3-(...silik) eccl malum iken gönderdi (...silik)	... اجل معلوم ايكن كوندردى ...
4-Hacı Mehmed Bey hafidesi	حاجي محمد بك حفيده سي
Hayriye Hanım kerîmesi	خيريه خانم كريمه سي
5-Emine Hanım rûhiyçün el-Fâtiha	امينه خانم روحىچون الفاتحه
6-Fî 6 Ş. sene 1309	فى ٦ ش سنه ١٣٠٩

İşleniş Tekniği: Kabartma

Durumu, Form ve Süsleme Özellikleri: Şahideli çerçeveli mezar tipinde olan, baş ve ayak şahidesinden oluşan bu örnekte dikdörtgen prizmal gövdeli şahideler, çerçeveli mezar yapısının iki ucuna yerleştirilmiştir.

Baş şahide mermer malzemedan yapılmıştır. Form olarak sivri kemer biçiminde sonlandırılmış, alınlıklı ve yukarıdan aşağıya doğru daralan düşey dikdörtgen prizmal bir gövdeye sahiptir. Baş şahidenin mezara bakan yüzeyinde yer alan ve altı satırdan oluşan kitabesi, tâ'lik hatla sağdan sola doğru yükselerek eğimli bir şekilde yazılmıştır. Kitabenin serlevha satırı üçgen ve aşağıya doğru devam eden diğer dört satırı sağdan sola doğru yükselen eğimli dikdörtgen kartuşlarla çevrelenmiştir. Tarihin yer aldığı son satırın çerçevesi ise orta noktada aşağıya doğru sivriltilmiş bir yay biçiminde aşağıya doğru taşkın olarak sonlandırılmıştır. Taşın yüzeylerinde yer yer tahribatlar mevcuttur.

Gövdenin üst kısmı kitabe metninden bağımsız bir alan olarak değerlendirilmiştir. Bitkisel motiflerle hareketlendirilen bu alan alınlık görünümündedir. Alınlık, alt bölümde ortasında dört yapraklı küçük bir çiçek ve yaprak motiflerinin yer aldığı motif ve motifin üst kısmından her iki tarafa simetrik olarak dağılan stilize yaprak motifleri ile hareketlendirilmiştir.

Ayak şahide mermer malzeme ile yapılmıştır. Form olarak sivri kemer biçiminde sonlandırılmış düşey dikdörtgen prizmal bir gövdeye sahiptir. Gövdenin büyük bir bölümü kırılmış durumdadır. Şahide üzerinde herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır.

Mezar No.: 10

Fotoğraf No.: 12, 12a, 12b

Çizim No.: 11, 11a

Kimliği: Mehmed Naci Efendi

Tarihi: H. 1314/ M. 1896-97

Boyutları: Baş Taşı: Gövde: 45x25-22x12 cm.

Boyun: 5x50 cm. **Başlık:** 13x54-43 cm.

Ayak Taşı: Gövde: 65x24x12 cm.

Mezar Ölçüleri: Dıştan dışa: 230x85x15 cm.

Kitabe Metni:

1-Ziyâretten murâd bir duadır

زیارتدن مراد بر دعادر

2-Bugün bana ise yarın sanadır

بوکون بکا ایسه یارین سکا

3-Bahriye mülâzımı Çerkes Mehmed Naci Efendi

بحریه ملازمی جرکس محمد ناجی افندی

4-Rûhuna Fâtîha sene 1314

روحنه فاتحه سنه ۱۳۱۴

İşleniş Tekniği: Kabartma

Durumu, Form ve Süsleme Özellikleri: Şahideli toprak mezar tipinde olan, baş ve ayak şahidesinden oluşan bu örnekte dikdörtgen prizmal gövdeli şahideler, doğrudan top-rağa yerleştirilmiştir. Mezarın çevresi irili ufaklı taşlarla sınırlandırılmıştır.

Baş şahide küfeki taşından yapılmıştır. Form olarak başlıklı ve yukarıdan aşağıya doğru daralan düşey dikdörtgen prizmal bir gövdeye sahiptir. Baş şahidenin ön yüzeyinde yer alan ve dört satırdan oluşan kitabesi, tâ'lik hatla sağdan sola doğru yükselerek eğimli bir şekilde yazılmıştır. Kitabenin tüm satırları eğimli dikdörtgen kartuşlarla çevrelenmiştir. Kalın ve kısa bir boyun kısmı bulunan mezar taşı fes başlıkla sonlandırılmıştır. Fes; II. Abdülhamit dönemi fes formu olan Hamidiye kalıplı fes biçimindedir.

Ayak şahide küfeki taşından yapılmıştır. Form olarak sivri kemer biçiminde sonlandırılmış düşey dikdörtgen prizmal bir gövdeye sahiptir. Şahide üzerinde herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır.

Mezar No.: 11

Fotoğraf No.: 13, 13a, 13b

Çizim No.: 12

Kimliği: Hayriye Hanım (Mahmud Efendi'nin eşi)

Tarihi: H. 1324/ M. 1906-07

Boyutları: Baş Taşı: Gövde: 67x23x11 cm.

Tepelik: 24x10-18-15-23x11-10 cm.

Ayak Taşı: Gövde: 23-11x13-21-21x10 cm.

Sonradan eklenen taş: 26x10-21-26-27x8 cm.

Mezar Ölçüleri: Dıştan dışa: 205x60x35 cm.

Aradaki boşluk: 104x32x10 cm.

Kitabe Metni:

1-Hüve'l-Hayyu la-yemût	هو الحى لا يموت
2-Hiçbir emrâzım yoğiken geldi birden bire ecel	هیچ بر امراضم یو غیکن کلدی بردن بره اجل
3-Bir garibi aldı bir anda getirdi azze ve celle	بر غریبی الدی بر آنده کتوردی عز و جل
4-Şubâtın on ikinci gecesi Pencşenbih	شباطک اون ایکنجی کیجه سی پنجشنبه
5-Füc'eten vefât eden alay emini Mahmud Efendi	فجئة وفات ایدن الای امینی محمود افندی
6-Halîlesi Hayriye Hanım'ın rûhiyçün	خليله سی خبریه خانمک روحیچون
7-El-Fâtiha sene 1324	الفاتحه سنه ۱۳۲۴

İşleniş Tekniği: Kabartma

Durumu, Form ve Süsleme Özellikleri: Şahideli yüksek çerçeveli mezar tipinde olan, baş ve ayak şahidesinden oluşan bu örnekte dikdörtgen prizmal gövdeli şahideler, çerçeveli mezar yapısının iki ucuna yerleştirilmiştir. Dikdörtgen formlu yüksek çerçeveli mezar yapısının malzemesi düzgün kesme taştır. Bu taşın ortasında dikdörtgen biçimli bir oyuk bulunmaktadır.

Baş şahide mermer malzemedan yapılmıştır. Form olarak yuvarlak kemer biçiminde sonlandırılmış, tepelikli ve düşey dikdörtgen prizmal bir gövdeye sahiptir. Baş şahidenin mezar dışına bakan yüzeyinde yer alan ve yedi satırdan oluşan kitabesi, sülüs hatla düz bir şekilde yazılmıştır. Kitabenin serlevha satırı üst bölümdeki bezemenin hemen altında yer alırken aşağıya doğru devam eden diğer satırlar yatay dikdörtgen kartuşlarla çevrelenmiştir.

Gövdenin üst kısmı kitabe metninden bağımsız bir alan olarak değerlendirilmiştir. Yuvarlak kemer formunda tamamlanan ve bitkisel motiflerle hareketlendirilen bu alan

tepelik görünümündedir. Bu alanda kıvrık dallar, yapraklar ve ortada bir gül dalından oluşan bitkisel kompozisyonun yanı sıra en alttaki kıvrık dalların uçlarından aşağıya doğru sarkan gerdanlık şeklinde kadını simgeleyen takı motifi yer almaktadır.

Yüksek çerçeveli mezar yapısının ayakucunda kırık durumda iki ayrı taş parçası yer almaktadır. Bunlardan mezar yapısı üzerinde sabit duran ve üst bölümü kırık mermer parçanın mezara ait orijinal ayak taşı olduğu baş taşı ile olan malzeme benzerliğinden anlaşılmaktadır. Bu taşta yaslanmış durumdaki sivri kemer biçiminde sonlandırılmış, alt bölümü kırık olan küfeki taşından alt parça ise hazirede bulunan herhangi bir mezar yapısına aittir. Her iki parça üzerinde de herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır.

Mezar No.: 12

Fotoğraf No.: 14, 14a, 14b

Çizim No.: 13, 13a

Kimliği: Ayşe Hanım (Gelibolulu Topcuzâde Mahmud Galib

Efendi'nin eşi)

Tarihi: H. 1330/ M. 1911-12 R. 21 (...silik) 1328/ M. 1912-13

Boyutları: Baş Taşı: Gövde: 62x23-22x11 cm.

Tepelik: 23x10-20-19-17-23x11 cm.

Ayak Taşı: Gövde: 76x20x13(8-5) cm.

Mezar Ölçüleri: Dıştan dışa: 165x57x18 cm.

Aradaki boşluk: 49x29x23 cm.

Kitabe Metni:

- 1-Hüve'l-Hayyü'l-Bâki
- 2-Şimdi bir Fâtiha ister zâir
- 3-Şu yatan Ayşe Hanım şeb rûz
- 4-Pederi Tırnovalı Sadık Bey
- 5-Zevci bank memuru Tokad'da henüz
- 6-Rûhu firdevse revan olduğu dem
- 7-Sâl-ı hicret idi bin üç yüz otuz
- 8-Gelibolulu Topcu zâde Mahmud Galib
Efendi'nin
- 9-Halîlesi Ayşe Hanım rûhuna el-Fâtiha
- 10-Fî 5 (?) (...silik) sene 1330 ve fî 21
(...silik) sene 1328
- 11-Yevm-i Cuma

هو الحى الباقي
شمدى بر فاتحه استر زائر
شو ياتان عايشه خانم شب روز
پدرى طرنوه لى صادق بك
زوجى يتق مأمورى توقادده هنوز
روحى فردوسه روان اولديغي دم
سال هجرت ايدى بك اوچيوز اوتوز
كليبولى لى طوبجى زاده محمود غالب
افندينك
خيله سى عايشه خانم روحنه الفاتحه
فى... سنه ١٣٣٠ و فى ٢١
... سنه ١٣٢٨
يوم جمعه

İşleniş Tekniği: Kabartma

Durumu, Form ve Süsleme Özellikleri: Şahideli kapak taşlı mezar tipinde olan, baş ve ayak şahidesinden oluşan bu örnekte dikdörtgen prizmal gövdeli şahideler, kapak taşlı mezar yapısının iki ucuna yerleştirilmiştir. Oval formlu kapak taşının malzemesi düzgün kesme taştır. Pehle olarak da adlandırılan bu taşın ortasında oval biçimli bir oyuk bulunmaktadır.

Baş şahide mermer malzemeden yapılmıştır. Form olarak yuvarlak kemer biçiminde sonlandırılmış, tepelikli ve yukarıdan aşağıya doğru daralan düşey dikdörtgen prizmal bir gövdeye sahiptir. Baş şahidenin mezar dışına bakan yüzeyinde yer alan ve on bir satırdan oluşan kitabesi, tâ'lik hatla düz bir şekilde yazılmıştır. Kitabenin serlevha satırı kısa kenarları iç bükey birer hatla tamamlanmış eğrisel bir kartuşla çevrenmişken, gün ibaresinin yer aldığı son satır kısa kenarları dış bükey birer hatla tamamlanmış eğrisel bir kartuşla çevrenmiştir. Arada kalan diğer satırlar ise yatay dikdörtgen kartuşlarla çevrenmiştir. Gövdenin üst kısmı kitabe metninden bağımsız bir alan olarak değerlendirilmiştir. Bitkisel motiflerle hareketlendirilen bu alan tepelik görünümündedir. Tepelik, her iki tarafa simetrik olarak dağılan stilize yaprak motifleri ile hareketlendirilmiştir.

Ayak şahide mermer malzemeden yapılmıştır. Form olarak ters v biçiminde sonlandırılmış düşey dikdörtgen prizmal bir gövdeye sahiptir. Şahide üzerinde herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır. Gövde üzerinde kırıklar ve çatlaklar mevcuttur.

3. Değerlendirme

Bu çalışmada, Tokat Mahmut Paşa Camii Haziresi'nde bulunan 12 mezar örneği değerlendirilmiştir. Bu örneklerin 8'i kadın (Mezar No: 1, 2, 4, 6, 8, 9, 11, 12), 4'ü erkek (Mezar No: 3, 5, 7, 10) mezarıdır. Bu mezarlara ait baş ve ayak taşları her yönüyle incelenmiş ve tek tek tanıtılmıştır.

Tokat il merkezinde bulunan Mahmut Paşa Camii'ne ait bir kitabe yoktur. Ancak, Uysal'ın çalışmasında belirttiği, Camiye adını veren Mahmut Paşa'dan dolayı 17. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Uysal, doğru bir tarihlendirme yapmak adına hazirede bulunan mezar taşlarının tarihlerine de bakmış ve "en erken tarihli taşın H. 1295/ M. 1878 ve geriye kalanların 1300'lü yıllara" ait olduğunu tespit etmiştir. "Bu tarihlerin caminin tarihlendirilmesine yardımcı olmaktan uzak" (Uysal, 1987, s.356) olduğunu belirtmiştir.

Hazirede yer alan en tarihli taş H. 1295/ M. 1878 ve en geç tarihli taş H. 1330/ M. 1911-12 tarihliidir. Genel bir tarihleme ile ilk on örnek 19. yüzyılın son yarısına son iki örnek ise 20. yüzyılın ilk yarısına aittir.

Mezar taşlarında kullanılan malzeme çoğunlukla mermer ve yanı sıra küfeki taşıdır. Çerçevesi ve kapak taşlı mezarlarda ise gri renkli kesme taş malzeme tercih edilmiştir.

Çalışmamıza konu olan örnekler; mezar ve mezar taşı tipleri, başlık tipleri, mezar taşlarında yazılar ve mezar taşlarında tezyinat şeklindeki alt başlıklar altında değerlendirilmiştir. En sonda sonuç bölümüyle çalışma tamamlanmıştır.

3.1. Mezar ve Mezar Taşı Tipleri

İncelediğimiz 12 mezar örneği içinde toprak, çerçeveli ve kapak taşlı olmak üzere üç farklı mezar tipi görülmektedir. Bu örneklerin tamamı şahidelidir. Mezarların 6'sı şahideli çerçeveli mezar (Mezar No: 1, 2, 5, 8, 9, 11), 5'i şahideli toprak mezar (Mezar No: 3, 4, 6, 7, 10) ve 1'i kapak taşlı mezar (Mezar No: 12) tipindedir. "Çerçeveli mezarların, zamanla toprak altında kaldığı için, toprak mezar görünüşü alma ihtimali de yüksektir" (Çal ve İltar 2011, s.14). Bu ihtimal hazirede bulunan toprak mezar tipleri için de geçerlidir. Toprak mezar örneklerinde mezarın çevresinin irili ufaklı moloz taşlarla sınırlandırıldığı da olmuştur. Toprak mezarlar 19. yüzyılın son çeyreğine, çerçeveli mezarların 5 tanesi 19. yüzyılın son çeyreğine, 1 tanesi 20. yüzyılın ilk yarısına ve kapak taşlı mezar 20. yüzyılın ilk yarısına aittir.

Türk-İslam mezar tiplerine bakıldığında mezarlıklarda, hazirelerde şahideli toprak mezarlar tipiyle sıklıkla karşılaşmaktadır. Bu türden mezarlarda bir mezar yapısı olmaksızın toprak üstüne baş ve ayak taşları dikilmiştir. Mezarlık ve hazirelerde sıkça karşılaşılan bir diğer mezar tipi olan çerçeveli mezarlarda, genellikle üstlerine baş ve ayak taşlarının dikildiği mezarların kısa kenarlarını oluşturan tek parça taşlar, yanlardan uzun kenarları oluşturan birer taşla birleştirilmektedir. Tamamı tek parça taştan yapılan örneklerde mevcuttur. Ortası toprak olan bu çerçevelerin yükseklikleri değişmektedir (Çal ve İltar 2011). Hazirede tek bir örneği bulunan kapak taşlı mezar örneğindeki "pehle ya da kapak taşı mezarın üzerini örten yatay dikdörtgen bir levhadır" (Tibet, Işın ve Yelkenci, 1996, s.244). Bazılarının ortasında kuşların su içmesine veya çiçek dikilmesine elverişli bir bölüm bulunur. 17. yüzyıl sonlarında görülmeye başlayan bu mezar tipi, 19. yüzyılda yaygınlaşarak uygulanmıştır. İstanbul'daki mezarlık ve hazireler başta olmak üzere Anadolu'daki birçok mezarlık ve hazirede bu tip mezar örnekleri mevcuttur.

Çalışmaya konu olan mezar taşları, mezar taşı tipi (formu) olarak değerlendirildiğinde erkek ve kadın baş taşları ve ayak taşları şeklinde ele alınmıştır. Hazirede kadın mezar taşı sayısı çoğunluktadır. Kadın baş taşı olarak, alınlıklı, düşey dikdörtgen prizmal gövdeli 3 (Mezar No: 6, 8, 9), tepesi farklı kemer formları ile tamamlanmış düşey dikdörtgen prizmal gövdeli 3 örnek (Mezar No: 1, 2, 4) ve bitkisel tepelikli düşey dikdörtgen prizmal gövdeli 2 örnek (Mezar No: 11, 12) yer almaktadır. Erkek baş taşı olarak, başlıklı, düşey dikdörtgen prizmal gövdeli 4 örnek (Mezar No: 3, 5, 7, 10) yer almaktadır. Ayak taşı olarak, tepe noktası farklı kemer formları ile tamamlanmış düşey dikdörtgen prizmal gövdeli sağlam durumda 7 örnek (Mezar No: 1, 2, 5, 8, 9, 10, 12) yer almaktadır. Geriye kalan 5 örnekte de ayak taşına yer verilmiştir fakat bunlar ya kırık ya da mezar yerini belirleyen rastgele taşlar şeklindedir.

3.2. Başlık Tipleri

Mezar taşları üzerinde dikkat çeken hususlardan biri de başlıklardır (Koloğlu, 1978; Kumbaracılar, 1978; Laqueur, 1997; Çal, 2000; İşli, 2009). "Serpuş adı da verilen bu başlıklar vasıtasıyla kitabeyi okumaksızın mezarda yatan zatın mesleğini tayin etmek

mümkün olabilmektedir” (Arseven, 1954, s.459). “XIX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar yapılan mezar taşlarında ölünün cinsiyetini, tarikatını, devlet ve din adamlarının sınıf ve rütbelerini gösteren, gerçekçi bir biçimde işlenmiş, çok çeşitli örnekleri olan kavuk, sarık veya hotoz şeklinde başlıklar vardır” (Koloğlu, 1978, s.11). “II. Mahmut’un yeni kıyafet kanunun uygulanmaya başlaması ve fesin resmi başlık olarak kabul edilmesiyle” (Haseki, 1976, s.27) birlikte kullanılmaya başlayan bu başlık türü mezar taşları üzerinde de yerini almıştır. Sultan II. Mahmut’tan sonra Sultan Abdülmecid, Sultan Abdulaziz ve Sultan II. Abdülhamit dönemlerinde de bazı form farklılıklarıyla fes başlık kullanımı günlük hayatta devam etmiş ve bu mezar taşlarına da yansımıştır. Tokat Mahmut Paşa Camii haziresinde bulunan ve değerlendirilmeye alınan 12 mezar örneğinin 4’ünde başlık tespit edilmiştir (Mezar No: 3, 5, 7, 10). Bu başlıklı taşların hepsi erkeklere aittir. Fes başlık türünde olan bu örneklerin tamamı II. Abdülhamit dönemine denk düşmektedir. El işçiliğine dayandığından bu 4 örnek birbirinin aynısı-basmakalıp değildir, form olarak farklılıklar vardır fakat tarihleri II. Abdülhamit dönemini göstermektedir. Fes tipleri, zaman zaman taşların tarihi ile çelişebilmektedir. II. Abdülhamit döneminde (1876-1909) ortaya çıkan ve Hamidiye kalıplı olarak adlandırılan “bu fes türünün üst çapı alt çapından daha dardır. Ancak Aziziye tipine göre daha yüksektir ve üstten alta doğru eğim azdır” (Çal, 2000, s.212; Sevim, 2007, s.85). “Kehribarcı, derviş ve öğrenci fesleri bu tiptedir” (Çal, 2000, s.212).

Hazirede bulunan kadın mezar taşları üzerinde başlık tespit edilememiştir. Kadın mezar taşlarının tepe kısmı sivri veya yuvarlak şekilde çeşitli kemer formlarıyla tamamlanmıştır. Bazı örneklerde üst bölümler süslemeli alınlık veya tepeliklerle hareketlendirilmiştir (Mezar No: 6, 8, 9, 11,12).

3.3. Mezar Taşlarında Yazılar

Çalışmamızda yer alan mezarların hepsinin baş taşları üzerinde kitabe yer almaktadır. Osmanlı Türkçesinin hâkim olduğu metinlerde yer yer Arapça ve Farsça ifadeler de kullanılmıştır. Tâ’lik (Mezar No: 3, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 12) ve sülüs (Mezar No: 1, 2, 7, 11) olmak üzere iki farklı yazı türü tespit edilmiştir. Kabartma tekniği ile işlenen yazılar düz (Mezar No: 1, 2, 7, 11, 12) veya eğimli (Mezar No: 3, 4, 5, 6, 8, 9, 10) şekilde yazılmış ve satırlar basit silmelerden oluşan kartuşlarla çevrelenmiştir.

Kitabelerin tamamında manzum ve mensur ifadelere birlikte yer verilmiştir. İlk satırlarda genellikle şiirsel bir dil kullanılmışken, son satırlara doğru verilen kimlik bilgileri düz yazı şeklinde aktarılmıştır. İçerikler çeşitlilik arz etmektedir. İfadelerde edebi üslup ön plandadır.

Başlangıç (serlevha) ifadesi olarak, 7 örnekte O (Allah) yaratıcı ve sonsuzdur anlamındaki *Hüve'l-Hallâku'l-Bâki* ifadesi (Mezar No: 1, 2, 3, 5, 6, 8, 9), 1 örnekte O (Allah) diridir, ölmez anlamındaki *Hüve'l Hayyu lâ Yemut* ifadesi (Mezar No: 11) ve 1 örnekte ise O (Allah) diri ve sonsuzdur anlamındaki *Hüve'l-Hayyü'l-Bâki* ifadesi (Mezar No: 12) tespit edilmiştir. Geriye kalan 3 örnekte (Mezar No: 4, 7, 10) ise bu şekilde bir başlangıç ifadesi yer almamaktadır.

Kişinin ölmeden önceki durumu veya ölüm sebebinin anlatıldığı durum ve sebep bildirme ifadeleri çalışmamıza konu olan kitabeler üzerinde şu sözlerle dile getirilmiştir:

- *Ah ile zar firkatle tazeliğime doymadım
- Çün ecel peymanesi dolmuş murad almadım
- Hasreta fani cihanda tul ömür sürmedim (Mezar No: 3)
- *Olmuş idim hasta bulmadım sıhhat
- Ecel geldi bana vermedi mühlet (Mezar No: 4)
- *Salınub gezer iken neler geldi başıma
- Akıbet türâb oldum taş dikildi başıma (Mezar No: 6)
- *Ecel peymânesi doldu
- Gül-i nâdîdemiz soldu (Mezar No: 7)
- * Cihan bağında açıldım gül nur (...)
- Erişdi nâgehân ebâ ve hayranı eyledi imhâ
- Almadan dünya muradın görmeden zevk sürûr
- Genc iken pek ecel geldi dedi (...)
- İrci'î emrine lebbeyk zenle çün mürğ-i rûh
- Eyledi pervaz-ı kafesden gitti ilâ dârü'l-bekâ (Mezar No: 8)
- * (...silik) ecel malum iken gönderdi (...silik) (Mezar No: 9)
- * Hiçbir emrâzım yoğiken geldi birden bire ecel
- Bir garibi aldı bir anda getirdi azze ve celle
- Şubatın on ikinci gecesi Pencşenbih
- Füc'ten vefât eden alay emini Mahmud Efendi (Mezar No: 11)

“Kişinin Allah tarafından affedilmesi, cennetine kabul edilmesi için çeşitli dua ifadeleri ve istek dizeleri” (Çal ve İltar, 2011, s.58) çalışmamıza konu olan kitabeler üzerinde şu sözlerle dile getirilmiştir:

- *Mağfîret kıl beni yâ Rabbi Yezdân
- Bi-Hakk-ı arş-ı azam nûr-ı Kur'ân (Mezar No: 1, 5)

Kişinin geride kalanlardan istekleri yine şiirsel bir dille anlatılmıştır. Aslında asıl istek bir Fatiha-ı Şerif okunmasıdır. İnsanlardan istek ifadeleri, çalışmamıza konu olan kitabeler üzerinde şu sözlerle dile getirilmiştir:

- *Gelüb kabrim ziyâret iden ihvân (ümmet)
- İde(ideler) rûhuma bir Fâtiha ihsân(himmet) (Mezar No: 1,2,4,5)
- * Dikkat eyle şu mezarım taşına
- Gafil olma aklını al başına (Mezar No: 6)
- * Ziyâretten murâd bir duadır

Bugün bana ise yarın sanadır (Mezar No: 10)

* Şimdi bir Fâtiha ister zâir

Şu yatan Ayşe Hanım şeb rûz (Mezar No: 12)

Mahmut Paşa Camii Haziresinde yer alan mezar taşları üzerinde Ocaklıoğlu, Caniklizâde ve Topcuzâde olmak üzere 3 farklı sülale ismi yer almaktadır.

Çalışmamıza konu olan mezar taşları üzerinde Hatun, Hanım, Hacı, Bey, Efendi ve Ağa olmak üzere 6 farklı ünvan-lakap, Mütেকaid Kaimmakam (“*Mütেকaid*: Tekâüd olan, Emekli” (Develioğlu, 1993, s.770; Yeğin, 2010, s.543). “*Kaim-Makam*: Bir kazayı (ilçe) idare eden memur. Osmanlılarda binbaşı ile miralay arasındaki askeri rütbe. Yarbay” (Develioğlu, 1993, s.482; Yeğin, 2010, s.746)), Mülâzim (“*Mülâzim*: Eskiden askerlikte yüzbaşından aşağı rütbelerin derecesi, ünvanı. Teğmen” (Develioğlu, 1993, s.719; Yeğin, 2010, s.718)), Bahriye Mülâzimi (“*Bahriye Mülâzimi*: Deniz teğmeni Bahriyye: Donanma ile ilgili işler. Devletin donanma ve deniz askerleri” (Develioğlu, 1993, s.66; Yeğin, 2010, s.98)), Alay Emîni (“*Alay Emîni*: Osmanlı İmparatorluğu zamanında bir alay askerinin hesap işlerine bakan subay ki, binbaşından alt derecededir” (Kazıcı, 1989, s.347)) ve Bank memuru olmak üzere 5 farklı meslek tespit edilmiştir. Tespiti yapılan bu ünvan-lakap ve meslek ifadeleri ya doğrudan vefat eden kişiye ya da kişinin kitabede adı geçen akrabalarına aittir.

Mezar taşları üzerinde akrabalık bağlarını belirten, kadınlar ve erkekler için farklı şekillerde kullanılan ibareler yer almaktadır. Kadınlar için kullanılan akrabalık ifadeleri halîlesi, cârîyesi, vâlidesi, kerîmesi, hafîdesi ve erkekler için kullanılan akrabalık ifadeleri ise hafîdi, pederi, zevci şeklindedir.

Hazirede akrabalık ilişkisi olan kişilerin mezarları bulunmaktadır. Örneğin; Emekli Kaymakam Hacı Muhammed (Mehmed) Bey’in kendi mezarı, ilk eşi Emine Hatun, ikinci eşi Hafize Hanım, cariyesi Ayşe Hatun, kızı Hayriye Hanım ve kız torunu Emine Hanım’ın mezarları, yine Bahriye mülâzımı Çerkes Mehmed Naci Efendi’nin kendi mezarı ve annesi Fatma Hanım’ın mezarı da bu hazire içerisinde. Ocaklı oğlu İsmail Ağa, Halil Rifat Efendi, Alay Emîni Mahmud Efendi’nin eşi Hayriye Hanım ve Gelibolulu Topcuzâde Mahmud Galib Efendi’nin eşi Ayşe Hanım’ın ise hazire alanında tespiti yapılan herhangi bir akrabasının mezarı yoktur. Mezarda yatan kişilerin nereli olduklarına dair herhangi bir ibare yoktur. Yalnız 12 numaralı kitabede Ayşe Hanım’ın babasının Trnovalı, eşinin Gelibolulu olduğu bilgisi yer almaktadır. Aynı zamanda Ayşe Hanım’ın eşinin Tokat’ta banka memuru olarak görev yaptığı da belirtilmiştir.

Çalışmamıza konu olan kitabelerde tespit edilen, mezar sahiplerine ait kadın isimleri Emine, Ayşe, Hafize, Fatma, Hayriye olup, erkek isimleri İsmail, Muhammed, Halil Rifat ve Mehmed Naci’dir.

Genellikle son satırlarda yer alan Fatiha istekleri çok çeşitli ibarelerle karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmada yer alan mezar taşı kitabelerindeki Fatiha istekleri; Rûhiyçün el-Fâtiha (Mezar No: 1, 5, 6, 9, 11), Rûhuna el-Fâtiha (Mezar No: 2, 7, 12) ve Rûhuna Fâtiha

(Mezar No: 3, 8, 10) şeklinde çoğu mensur dille yazılmış isteklerin yanında dört örnek üzerinde “İde (İdeler) rûhuma bir Fâtîha ihsan (himmət)” (Mezar No: 1, 2, 4, 5) şeklinde manzum ifade ile de dile getirilmiştir.

Mezar taşı kitabelerinin son satırları, genellikle tarih için ayrılmıştır. Çalışmamızda yer alan mezar taşları üzerinde de tarih ibarelerinin biri dışında (Mezar No: 3) hepsi son satırda yer almaktadır.

Tarihler Hicri ve Rumi olarak verilmiştir. Hicri ve Rumi tarihlerin tamamı Miladi tarihe dönüştürülmüştür. Sadece yıl olarak belirtilen tarihlerin tamamı Hicri (Mezar No: 1, 3, 4, 5, 6, 7, 10, 11) olarak verilmiştir. Gün, ay ve yılın birlikte kullanıldığı örnekler de vardır. Gün, ay ve yılın Hicri tarih olarak verildiği 4 örnek (Mezar No: 2, 8, 9, 12) gün, ay ve yılın Rumi tarih olarak verildiği 1 örnek (Mezar No: 12) tespit edilmiştir. Gün anlamına gelen Yevm-i ifadesinin geçtiği 1 örnek (Mezar No: 12) yer almaktadır.

Mezar taşları üzerinde ay isimleri Muharrem: م, Safer: ص, Rebiül-evvel: ر, Rebiül-ahir: ر, Cemaziyel-evvel: ج, Cemaziyel-ahir: ح, Recep: ب, Şaban: ش, Ramazan: ن, Şevval: ل, Zilkade: ذ, Zilhicce: ذ şeklinde kısaltmalarla verilebilir. İncelediğimiz mezar taşları üzerinde de bu türden kısaltmalar tespit edilmiştir (Mezar No: 2, 8, 9, 12(?)).

3.4. Mezar Taşlarında Tezyinat

Mahmut Paşa Camii Haziresi'nde bulunan mezar taşları üzerinde yoğun bir süsleme programı görülmektedir. 5 örnek üzerinde tespit ettiğimiz bitkisel motifler (Mezar No: 6, 8, 9, 11, 12) ve 1 örnek üzerinde tespit ettiğimiz nesneli (Mezar No: 11) motiften başka süsleme ögesi yoktur. Süslemeli örneklerin tarihi 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarına denk gelmektedir. Süslemeler baş taşlarının üst bölümünde yer almaktadır. Bu şekilde gövde üst bölümlerini süsleyen çiçek ve stilize yaprak motifleri şahidelere hoş bir hava katmıştır. Stilize yaprak motifleri çiçeklere nazaran daha ön plandadır. Çok bilinen bir çiçek veya bir meyve çiçeği dışında ayrımı yapılamayan çiçek isimleri için genellikle çiçek ya da çok yapraklı çiçek tabirleri kullanılmıştır. Çalışmamızda yer alan mezar taşları üzerinde de isimlendiremediğimiz çok yapraklı çiçek motifleri için de bu tabirler tercih edilmiştir. 8 numaralı baş taşının alınlık kısmındaki “iki nokta arasına asılmış yaprak ve çiçeklerden oluşturulmuş bir çelenk biçiminde bezeme örgesi” olan girland motifi (Sözen ve Tanyeli, 2011, s.117) kendini açıkça göstermektedir. 11 numaralı örneğin tepelik kısmı ise bir gül dalı ile hareketlendirilmiştir. Gülün etrafındaki dallar ve dallar üzerindeki yapraklar simetrik olarak işlenmiştir. Gonca, gülbezek, gül dalı, gül demeti gibi değişik şekillerde karşımıza çıkan “gülün süsleme sanatlarında ve özellikle mezar taşları üzerinde görülmesinin sebebi ilahi güzelliği sembolize etmesi ve Hz. Muhammed'in remzi olmasından kaynaklanmaktadır” (Kutlu, 2005, 31). Aynı örneğin süslemesi gül dalından aşağıya doğru devam eden bir gerdanlık motifiyle son bulmaktadır. Bir süs eşyası olan ve nesneli bezeme başlığı altında değerlendirilen “takılar Osmanlı dönemini kadın

mezar taşlarında beğenilerek kullanılan” (Biçici, 2006, s.195) motifler arasındadır. “Özellikle 17. yüzyıldan itibaren çok sık görülürler” (Akar, 1974, s.18).

4. Sonuç

Caminin güney tarafına konumlandırılan yamuk dikdörtgen planlı Tokat Mahmut Paşa Camii haziresi, mümkün olduğu kadar korunaklı ve bakımlı durumdadır. Hatalı yerleştirilen taşlar veya baş taşları ile uyumsuz sonradan eklenen ayak taşlarının varlığı zaman zaman yapılan yanlış bakım ve onarım çalışmalarının sonucudur. Cami cemaatinin ve yol üstünde yer almasından kaynaklı yoldan gelip geçenlerin sıkça uğradığı ziyaretçisi bol olan bir haziredir. Hazirede toplamda 17 mezar tespit edilmiştir, çalışmaya dâhil edilen mezar sayısı 12’dir. Kitabelerinde geçen tarihlere göre; ilk 10 örnek 19. yüzyıl sonu ve son 2 örnek 20. yüzyılın başlarına aittir. Yani Osmanlı’nın son dönemine ait olan taşlar geniş bir zaman dilimini kaplamayan birbirine yakın tarihli örneklerdir.

Hazirede yer alan mevcut mezarlar ve mezar taşları Osmanlı mezar ve mezar taşı örneklerinin genel özelliklerine uygundur. Taşların formları, kitabe içeriklerinin zenginliği başkent üslup özelliklerinin yansımalarıdır. Bununla beraber kullanılan malzeme, uygulanan işçilik ve süslemedeki sadelik yerel örnekler olduğunu göstermektedir. Kısacası taşlar genel itibari ile dönemin sanat anlayışı doğrultusunda yerel ustaların ifade tarzlarını yansıtmaktadır.

Bu çalışma ile mezar taşı araştırmalarına, Tokat tarihine ve kültürüne yönelik yapılan çalışmalara katkıda bulunulmaya çalışılmıştır.

Kaynakça

- Açıkel, A. (2012). Tokat. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, 41, 219-223.
- Akar, A. (1974). Eski Türk mezar taşı süslemelerine dair. *Sanat Dünyamız*, 2, 12-21.
- Aksulu, I. ve Kuntay, O. (2013). *Kimlikli kent Tokat*. (Yay. Haz. Ö. Sağıroğlu, E. Aksoy, Z. Yücel), Ankara: Hazar Reklam San. Tic.ve Ltd. Şirketi.
- Ana Britannica. (1994). Mezar Taşı. *XXII*, 349-350.
- Arseven, C. E. (1950). Hazire. *Sanat Ansiklopedisi*, III, 1318.
- Arseven, C. E. (1954). *Türk sanatı tarihi, menşinden bugüne kadar mimari, heykel, resim, süsleme ve tezmini sanatlar*. İstanbul: MEB Yayınları.
- Asarkaya (Cinlioğlu), H. T. (2019). *Osmanlılar zamanında Tokat*. Tokat: Can Ofset Basım Yayıncılık.
- Atak, E. (2015). Tokat Mahmut Paşa Camii kalem işi bezemeleri. *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 10(6), 197-226.

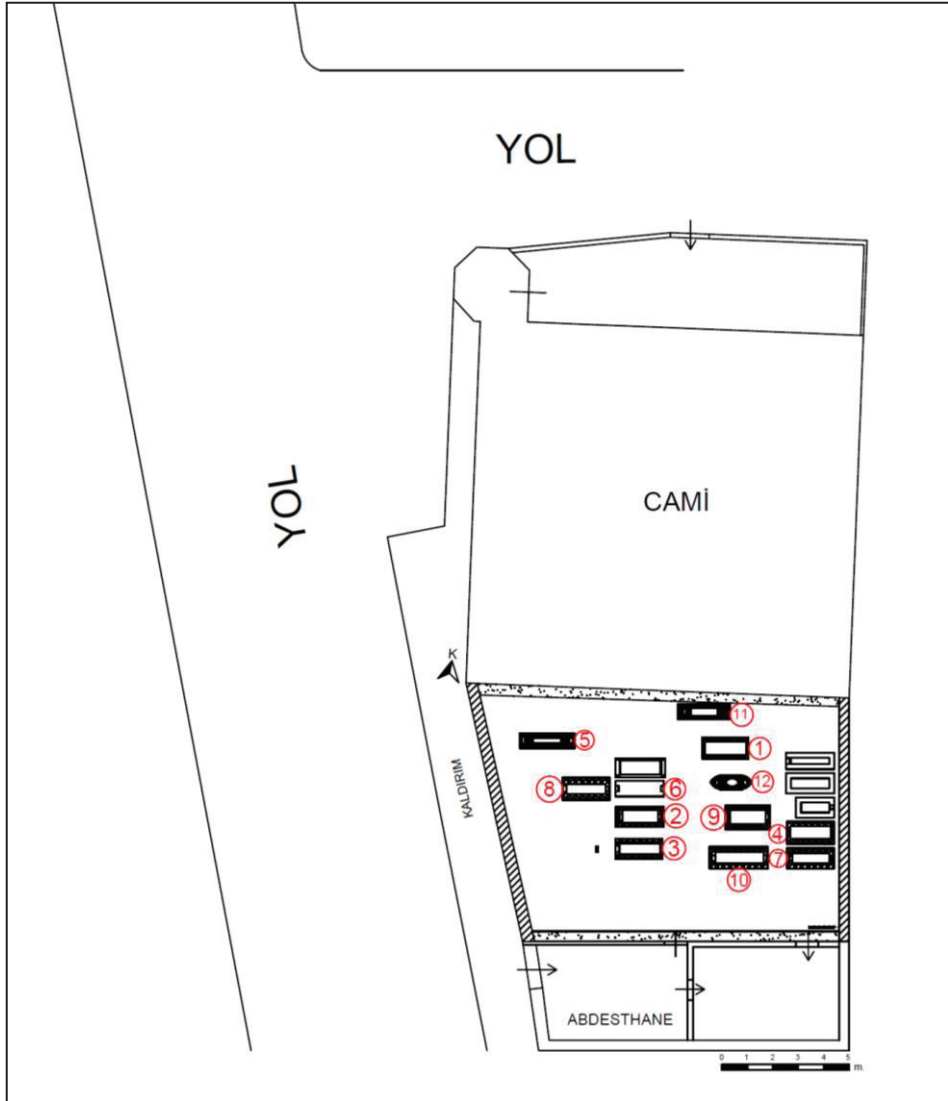
- Başkan, S. (1996). *Karamanoğulları dönemi Konya mezar taşları*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Belli, O. (2002). Türklerde taş heykel ve balballar. *Türkler Ansiklopedisi, III*, 910-914.
- Biçici, H. (2006). Cumhuriyet dönemi (1929-1961) Gördes'in geleneksel süslemeli mezar taşlarından bazı örnekler. *AÜİFD* 47 (1), 169-196.
- Çal, H. (2000). İstanbul Eyüp'teki erkek mezar taşlarında başlıklar. *Tarihi ve Kültür Sanatıyla III. Eyüp Sultan Sempozyumu: 28-30 Mayıs 1999, Tebliğler*, İstanbul, 206-225.
- Çal, H. ve İltar, G. (2011). *Giresun ili Osmanlı mezar taşları*. Ankara: Giresun Valiliği Yayınları: 19.
- Çoruhlu, Y. (1998). *Erken devir Türk sanatının ABC'si*. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Demir, Ç. (2008). *Tokat Erenler tarihi mezarlığı ve mezar taşları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Develioğlu, F. (1993). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lûgat*. (11. Baskı). Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Gökbilgin, M. T. (1979). Tokat. *İslam Ansiklopedisi, 12* (I), 400-412.
- Gündoğdu, H., Bayhan, A.A., Aktemur, A.M., Kukaracı, U., Çelik, A., Güneş, B. (2006). *Tarihi yaşatan il Tokat*. Ankara: PYS Vakıf Sistem Matbaa.
- Haseki, M. (1976). *Plastik açıdan Türk mezar taşları*. İstanbul: İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi.
- İşli, H. N. (2009). *Osmanlı serpuşları*. İstanbul. Avrupa Kültür Başkenti Yayınları.
- Kahya, Y., Kazmazoğlu, M., Mazlum, D., Saner, T., Soysal M., Tanyeli, G. (Yrd. Ed.) (1997). Hazire. *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, 2*, 773.
- Karamağaralı, B. (1970). Sivas ve Tokat mezar taşları'nın mahiyeti hakkında. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi, II*, 75-109.
- Karamağaralı, B. (1992). *Ahlat mezar taşları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Karamürsel, A. (2002). Türklerde mezar geleneği. *Türkler Ansiklopedisi, III*, 76-79.
- Kazıcı, Z. (1989). Alay. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, 2, 347-48.
- Koloğlu, O. (1978). *İslam'da başlık*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kumbaracılar, İ. (1978). *Serpuşlar*. İstanbul: Turing Yayınları.
- Kutlu, H. (2005). *Kaybolan medeniyetimiz, Hekimoğlu Ali Paşa Câmii haziresindeki tarihi mezar taşları*. İstanbul: Damla Yayınevi.
- Laqueur, H. P. (1997). *Hüve'l-Bâkî, İstanbul'da Osmanlı mezarlıkları ve mezar taşları*. (Çev. S. Dilidüzgün) İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları (Eserin orijinali 1993'te yayımlanmıştır.)

- Saraçoğlu, N. (1950). *Türk mezar taşlarına dair araştırma*. İstanbul: İstanbul Matbaacılık.
- Seçgin, N. (2012). Tokat (Mimari). *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, 41, 223-226.
- Sevim, N. (2007). *Medeniyetimizin sessiz tanıkları*. İstanbul: Abide Yayınları.
- Sözen, M. ve Tanyeli, U. (2011). *Sanat kavram ve terimleri sözlüğü*. (11. Basım). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Tibet, A., Işın, E. ve Yelkenci D. (1996). Stelae Turcicae VIII Yenikapı Mevlevihânesi haziresi. *İslâm Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara: 233-281.
- Tokat, Merkez ve ilçeleri taşınmaz kültür ve tabiat varlıkları envanteri*, (2010). Tokat: T.C. Tokat Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.
- Türklü, M. E. (2010). *Tokat mezar ve yapı kitabeleri üzerine bir inceleme*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uysal, A. O. (1987). Tokat'taki Osmanlı camileri. *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, 2-6 Temmuz 1986, Ankara, 313-364.
- Yavi, E. (1986). *Tokat (Komana)*. İstanbul: Güzel Sanatlar Matbaası A.Ş.
- Yazar, T., Kelkit C., Şahin H. (2015). Niksar Melik Gazi mezarlığı. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Danışmendiler Sempozyumu: 12-13 Kasım 2015, Bildiriler*, Tokat, 491-512.
- Yeğin, A. (2010). *İslami, ilmî, edebî, felsefî yeni lûgat*. İstanbul: Hizmet Vakfı Yayınları.

Ek 1: Çizimler

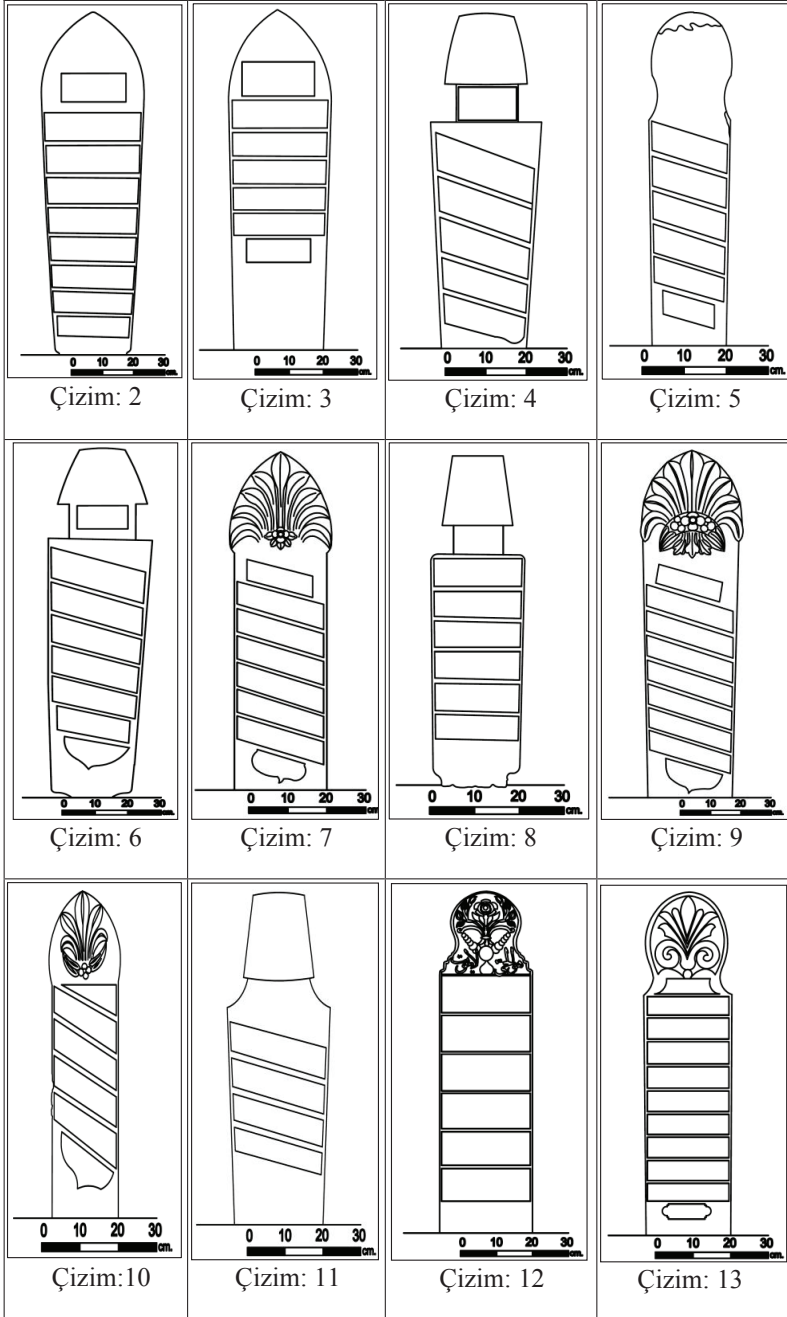
Ek 2: Fotoğraflar

ÇİZİMLER

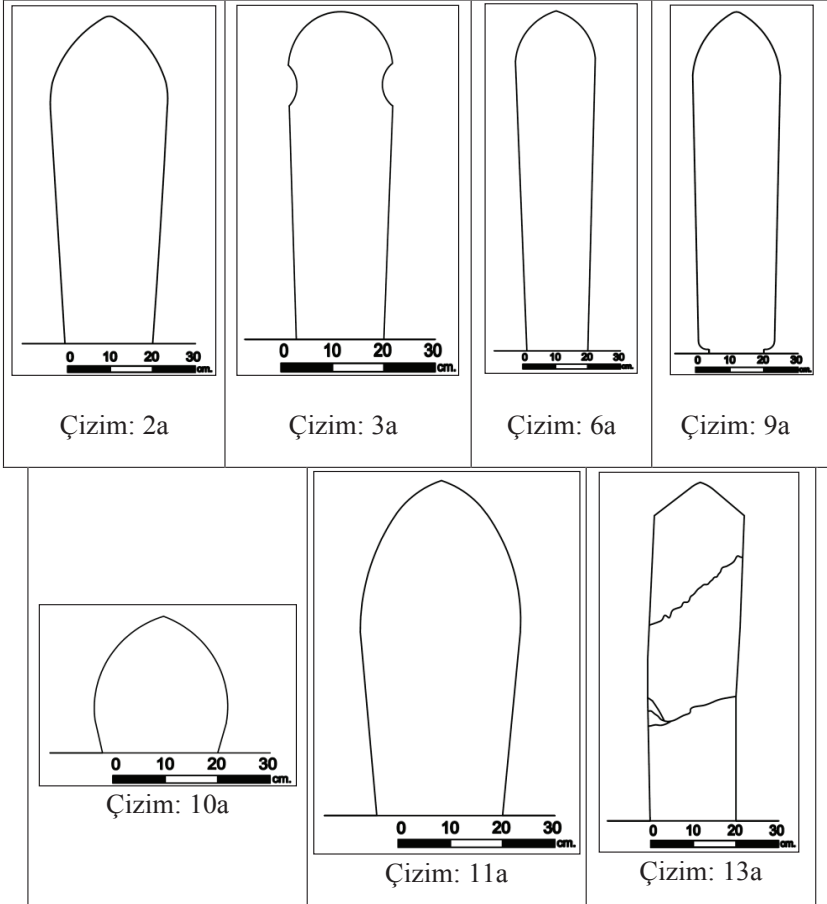

Çizim 1: Tokat Mahmut Paşa Camii Hazinesi Vaziyet Planı

Baş Taşları

Ayak Taşları

FOTOĞRAFLAR

Fotoğraf 1: Tokat Mahmut Paşa Camii ve Haziresinin genel görünümü
(<https://www.google.com.tr/maps>)

Fotoğraf 2: Tokat Mahmut Paşa Camii Haziresi

Baş ve Ayak Taşları

Fotoğraf: 3

Fotoğraf: 3a

Fotoğraf: 4

Fotoğraf: 4a

Fotoğraf: 5

Fotoğraf: 6

Fotoğraf: 6a

Fotoğraf: 7

Fotoğraf: 7a

Fotoğraf: 8

Fotoğraf: 9

Fotoğraf: 10

Fotoğraf: 10a

Fotoğraf: 11

Fotoğraf: 11a

Fotoğraf: 12

Fotoğraf: 12a

Fotoğraf: 13

Fotoğraf: 13a

Fotoğraf: 14

Fotoğraf: 14a

Mezar Tipleri

Fotoğraf 12b: Şahideli Toprak Mzr. 1

Fotoğraf 6b:Şahideli Toprak Mzr. 2

Fotoğraf 7b: Şahideli Çerçeveli Mezar

Fotoğraf 13b: Şahideli Yüksek
Çerçeveli Mezar

Fotoğraf 14b: Şahideli Kapak Taşlı Mezar